

İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri -İbn Ebi Hatim (ö.327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi | Esra Denizci

İDE AKADEMİ | DÖNEM ÖDEVİ 2022-2023

Yazar Prof. Dr. Mehmet Akif Koç (Kitabiyat, Ankara 2003)

Kitapta erken dönem tefsir faaliyetleri, üçüncü hicri asır alimlerinden olan İbn Ebi Hatim'in, Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim müsneden 'an Rasulillahi ve's-Sahabeti ve't-Tabiin adlı tefsiri örneğinde ve içerisindeki isnad verileriyle incelenmiştir. Giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmanın konusu ve önemi, metodu açıklanmış, İbn Ebi Hatim ve eserleri tanıtılmıştır. İbn Ebi Hatim'in ve muasırı olan Taberi'nin bu ansiklopedik eserleri ilk üç asırdaki tefsir malzemesini barındırması açısından önemlidir.

Mehmet Akif Koç, çalışmanın metodunu, Fuat Sezgin'in Buhari'nin kaynaklarını ele aldığı çalışmasından seçmiştir. 1951 yılında Almanya'da Heribert Horst tarafından hazırlanan doktora tezi ise bu çalışmanın teknik yönünü etkilemiştir. Koç bu çalışmanın, Taberi'nin tefsirinde yer alan isnadların en azdan en çok tekerrür edene göre tablo halinde sıralandığını ve en fazla tekerrür eden isnadların incelenip ravilerin üzerinde durulduğunu aktarmıştır.

İbn Ebi Hatim'in tefsirinin el yazmalarının tamamının günümüze ulaşmadığına değinilmiş ve Türkiye'de, Batı'da ve Arap dünyasında bu eser üzerine yapılmış çalışmalar gösterilmiştir. Yazar, Mekke'de Ummü'l-Kura Üniversitesi'ndeki master ve doktora öğrencilerinin bu eser üzerindeki çalışmalarından yararlandığını belirtmiştir. İbn Ebi Hatim'in tefsirinin isnadları adlı birinci bölüm, isnadların istatistiki dağılımı, İbn Ebi Hatim'in tefsirinde elliden fazla tekerrür eden isnadlar ve İbn Ebi Hatim'in tefsirindeki isnadların Taberi'nin tefsirindeki isnadlar ile karşılaştırılması şeklinde üç alt başlıktan oluşmaktadır. İsnadların istatistiki dağılımı bölümünde verilen sayısal veriler şunlardır: 16283 isnad içerisinde 5169 isnad kalıbı bulunmakta ve bu tefsirin 2/3'ünün tekrar olduğunu göstermektedir. 5169 isnad kalıbı içerisinde bir kez geçen isnad sayısı 4053'tür. En fazla tekerrür sayısı 807'dir. Yazar bu verileri tablo ile göstermektedir.

İbn Ebi Hatim'in tefsirinde elliden fazla tekerrür eden isnadlar adlı bölümde 5169 isnad kalıbı içerisinde elliden fazla tekerrür eden isnadlar incelenmiştir. Bu isnadlar en çok tekerrür edenden en az tekerrür edene doğru sıralanmış ve bazı tali derecedeki isnadlarda incelenmiştir. İsnadlardaki ravilerin haberi aktardığı raviler oklarla gösterilmiş ve tanımları yapılan isnadın hangi surede yoğunlukta olduğu gösterilmiştir. İsnadların açılımı "ravilerin güvenilirliği" ve "raviler arasındaki ittisal" hususları dikkate alınarak güvenilirliği tartışılan alimlerin durumu değerlendirilmiştir. Yazar, birden fazla isnad grubuna kaynaklık eden şahıslar ve ilgili isnadlar ile bir isnad kalıbına kaynaklık eden şahıslar şeklinde iki alt başlık daha açmış ve ilk başlığın altında ravileri ve isnad grubunu tahlil etmiştir. Birinci başlık altın yer alan isimler ve gruplar şu şekildedir: Katade b. Diame ve isnad grubu, Muhammed b. İshak ve isnad grubu, Abdulah b. Abbas ve İsnad grubu, İsmail b. Abdurrahman es-Süddi ve isnad grubu, Mücahid b. Cebr ve isnad grubu ve el-Hasan b. Yesar el-Basri ve isnad grubu. Bu başlıklar altında ilgili ravinin hayatı, mezhebi, hakkında söylenenler kaynaklardan aktarılarak bu bilgiler çerçevesinde isnad grubunun güvenilirliği tartışılmıştır. Bir isnad kalıbına kaynaklık eden şahısların isimleri şunlardır: Sa'id b. Cubeyr, Mukatil b. Hayyan, Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem, Ebu'l- 'Aliye Rufey' b. Mihran, er-Rabi' b. Enes, İkrime Mevla İbn Abbas, Ata b. Ebi Müslim el-Hurasani, ed-Dahhak b. Muzahim, Vehb b. Münebbih ve Abdulmelik b. Abdilaziz b. Cureyc.

Koç, bu değerlendirmeleri yaptıktan sonra Taberi'nin tefsirindeki isnadlarla İbn Ebi Hatim'in tefsirindeki isnadlar arasında mukayese yaparak birtakım sonuçlara ulaşmıştır. Taberi tefsirindeki sayısal veriler Heribert Horst'un çalışmasından alınmıştır. Veriler şu şekildedir: Taberi'nin tefsirinde toplam isnad sayısı yaklaşık 37000, toplam isnad kalıbı sayısı yaklaşık 13000'dir. İbn Ebi Hatim'in tefsirinde toplam isnad sayısı yaklaşık 16283, toplam

isnad kalıbı sayısı 5169'dur. İbn Ebi Hatim'in tefsirinin yarısı günümüze ulaşmıştır. Diğer yarısının bulunması halinde verilerinde iki tanına çıkabileceği ifade edilmiştir. Yazar, iki tefsirdeki toplam isnad sayılarından mükerrer olanların çıkarıldığında kalan isnad kalıplarının iki tefsirde oranının 1/3 olduğu ve tefsirlerin isnadları bakımında 2/3'ünün mükerrer olduğu sonucuna ulaşmış ve her iki tefsirde de yüzden fazla tekerrür eden 13 isnad kalıbının ortak olduğunu ve bu durumun iki eserin zayıf bir temele dayalı, kurgu eserleri olmadığını aksine İslami ilimler açısından önemli kaynaklar olup yeterince anlaşılamadığı sonucuna ulaşmıştır.

Tefsir tarihi çerçevesinde İbn Ebi Hatim'in tefsiri adlı ikinci bölüm, İbn Ebi Hatim'in tefsirinin önemi ve etkisi, İbn Ebi Hatim'in Tefsirindeki gayesi ve İbn Ebi Hatim'in tefsirindeki rivayetlerin kaynakları olmak üzere üç alt başlıktan oluşmaktadır. İbn Ebi Hatim'in tefsirinin önemi ve etkisi başlığı altında, fikri eğilimlerin dini hayatı ve eserlerin içeriğini etkilemesi durumundan hareketle, İbn Ebi Hatim'in Ehlu'l-hadis'ten olmasının eserine yansımaları incelenmiş ve muasır olan Taberi'nin eseriyle hem içerik hem de isimlendirme bakımından mukayesesi yapılmıştır. Tefsirin mukaddimesinde, İbn Ebi Hatim'in tefsirle alakalı rivayetleri toplamayı amaç edindiğini ifade eden pasaj aktarılarak onun, kendi görüşünü ortaya koymadan yalnızca rivayet aktardığı, tefsiri rivayet anlamında kullandığı ve eserine de tefsir adını verdiği ifade edilmiştir. Taberi'nin ise İbn Ebi Hatim 'den farkı, rivayetler arasında tercih yapması, kendi görüşünü beyan etmesi ve eserine tefsir değil de tevil adını vermesi olarak ifade edilmiştir. Yazar bu karşılaştırmayı yaptıktan sonra iki eserin rivayet tefsiri kategorisinde değerlendirildiğini ancak İbn Ebi Hatim'in tefsirinin daha ideal bir rivayet tefsiri olduğu görüşünü belirtmiştir.

İbn Ebi Hatim'in Tefsirindeki gayesi adlı başlık İbn Ebi Hatim'in tefsirini yazma gerekçesini içermektedir. İbn Ebi Hatim tefsirinde rivayetler arasında tercih yapılmamış, ayetlerle alakası olan veya olmayan ve tarihi tutarsızlık barındıran rivayetlere yer vermiş ve zayıf isnad kullanmıştır. Bu konular yazar tarafından, İbn Ebi Hatim'in, Kur'an'ın her ayetiyle ilgili bir açıklama aktarmayı amaç edinmesiyle ve onun hukuk ve itikad alanına girmeyen konularda titiz davranmamasıyla açıklanmıştır.

İbn Ebi Hatim'in tefsirindeki rivayetlerin kaynakları adlı bölümde, sayısal veriler sunulmuştur. Koç, ulaştığı bu verilerden hareketle tefsir faaliyetinin tabii dönemi ve sonrası ürünü olduğu sonucuna varmıştır. Veriler şu şekildedir: Eserde 16283 isnad bulunmaktadır. Hz. Peygamber'in beyanları 589'dur. Toplam isnad sayısı içerisinde 3865 isnad sahabeye ait haberleri, kalan 11829 isnad tabii ve sonrasına ait haberleri içermektedir. Bu verilerden hareketle tefsir rivayetlerinin %4'ü Hz. Peygamber'e, %22'si sahabeye ve kalan %74 tabii ve sonrasına aittir.

Hz. Peygamber'in tefsirinin az olması nüzul döneminde Kur'an'ın anlaşılma sorunu yaşanmadığını göstermektedir. Aktarılan rivayetlerde Hz. Peygamber'in tefsir amacı gözetmeyen ifadelerinin yer alması selefin, müfessirlerin bu haberlerden müstağni kalamamaları olarak açıklanmıştır. Sahabe tefsirinde ise İbn Abbas önemi dolayısıyla bir başlık altında ele alınırken diğer sahabeler, tabii ve sonrası alimleri ayrı bir başlık altında ele alınmıştır. Yazarın, İbn Abbas'la alakalı verileri şu şekildedir: 3097 isnad İbn Abbas'a dayanmaktadır. Bu sayı sahabeden gelen isnadın %80'ine, tüm isnadlar içerisinde ise %18.5'ine tekabül etmektedir. İbn Abbas'a atfedilen rivayetlerin ona aidiyeti sorununa değinilmiş ve burada hem İbn Ebi Hatim'in hem de Taberi'nin tefsirinde İbn Abbas'a ulaşan isnadlar mukayese edilmiştir. İki tefsirde de tekerrür oranı yüksek isnadlardan az sayıda İbn Abbas'a ulaşan kalıpların ve İbn Abbas ile görüşmeyen ravilerin ondan rivayette bulunduğunu gösteren isnadların yer almasını yazar şu şekilde değerlendirmektedir: İki tefsirde de İbn Abbas'ı görmeyen ravilerin isnadlarının tekerrür oranı azdır ve bu haberlerin uydurma olduğunu göstermez. Zira elde yazılı malzeme olmuş olabilir yahut da hadis tahammül yolları henüz gelişmediği için aktaran ravinin adı zikredilmemiş olabilir.

Cerh ve ta'dil ilmi çerçevesinde İbn Ebi Hatim'in tefsiri adlı üçüncü bölüm ise, cerh ve ta'dilde öznellik sorunu, ravilerden kaynaklanan sorunlar ve İbn Ebi Hatim'den kaynaklanan sorunlar olmak üzere üç alt başlıktan oluşmaktadır. Bu bölümde Koç, İbn Ebi Hatim'in rical alanındaki uzmanlığının tefsirine yansımaları ele almaktadır. Cerh ve ta'dilde öznellik sorunu adlı başlık ravinin cerh ve tadil ilmi ile değerlendirilmesinin her zaman ortak bir kaniya varılmadığını gösteren örnekleri içermektedir. Bu örnekler içerisinde ravinin mezhebinin

eleştiren görüşler aktarılmıştır. İbn Ebi Hatim’de tefsirinde güvenilirliği tartışmalı olan ravileri sıralamaktadır. Yazar bu durumu, onun tefsiri açısından mezhep ve ideolojik yaklaşımların o kişiden rivayet almayı engellemediği sonucuyla açıklamaktadır.

Ravilerden kaynaklanan sorunlar adlı bölümde ahlaki zaafı ve bedeni ve ruhi arızalar olmak üzere iki şekilde ele alınmış ve bu zaafıya sahip olanların isimleri sıralanmıştır. İbn Ebi Hatim’den kaynaklanan sorunlar kısmında müfessirin mecruh saydığı ravilerin, meçhul olanların ve cerh ve tadil isimli eserinde değerlendirmedeği halde tefsirinde bu isimlere neden yer verdiği meseleleri ele alınmaktadır. Yazarın görüşü, o dönemin tefsir anlayışındadır. Üstte de geçtiği üzere aktarılan rivayetler hukuk ve itikad alanıyla alakalı olmadığı zaman aynı özen gösterilmemektedir.

Sonuç olarak, yazarın çalışması erken dönem tefsir anlayışını yansıtması açısından önemlidir. Eldeki veriler Hz. peygamber döneminden tabiin ve sonrası döneme kadar tefsir anlayışını somut bir şekilde yansıtmaktadır. Nüzul sürecinde tefsir rivayetlerinin az olması Kur’an’ın anlaşılma sorunu yaşamadığını göstermektedir. Tabiin döneminde artan rivayetler, dönemin kültürel ve ilmi değişiminin yansıması olarak durmaktadır.

İbn Ebi Hatim ve Taberi’nin aynı asırda yaşamalarına rağmen karşılaşmamış olmaları ancak eserlerinde ortak isnadların olması da tefsir rivayetlerinin ve ortaya konan ürünlerin sağlam bir temelde yapıldığını ortaya koymaktadır.

Burada tefsir rivayetlerinin tabiin ve sonrasında artması aslında bu alimlerin ayetleri nasıl anladıklarını yansıtmaktadır. Bu durum günümüz açısından değerlendirildiğinde ayetleri bugünün şartları altında yeniden değerlendirebileceğimiz anlayışını doğurmaktadır. Zira Hz. Peygamber’den aktarılan rivayetlerin sayısı azdır ve tabiine doğru rivayetler artmaktadır. Burada onların nüzul sürecine daha yakın oldukları için ayetleri daha iyi tefsir etmiş olabileceklerini düşünebiliriz. Ancak değişen şartlarla ayetleri bir şekilde bağdaştırmamız gerekiyorsa rivayetlere de bu gözle bakılabilir. Zira yazar Hz. Peygamber’in ayetin bağlamını dikkate almadan yorum yapmasıyla alakalı örnekler de vermiştir. Dolayısıyla bir ayet bağlamı dikkate alınmadan ama tamamıyla da farklı bir yöne çekmeden yorumlanıp yorumlanamaması meselesi tartışılabilir.

Kaynakça Koç, Mehmet Akif, İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri -İbn Ebi Hatim (ö.327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi- (Kitabiyat yayınları, Ankara, 2003)